

ТЭРМІНАСІСТЭМА ВЫСЛОЎНАЙ СПАДЧЫНЫ ЯКУБА КОЛАСА

Ю. В. Назаранка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь, nazarenkojv@bsu.by*

На аснове паняцця прэцэдэнтнасці і антэцэдэнтных дэфініцый было прааналізавана каля 3500 выслоўяў Якуба Коласа, вылучана 12 прэцэдэнтных лексем, якія, у сваю чаргу, уключаюцца ў культурэмы і канцэпты. Такі падыход можа прымяняцца да выслоўнай спадчыны іншых пісьменнікаў і паэтаў.

Ключавыя словы: прэцэдэнтная лексема; антэцэдэнтная дэфініцыя; фрэйм; дыскурс; культурэма; канцэпт; прэцэдэнтнасць.

ТЕРМИНОСИСТЕМА ИЗРЕЧЕНИЙ ЯКУБА КОЛАСА

Ю. В. Назаренко

*Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, nazarenkojv@bsu.by*

На основе понятия прецедентности и антецедентных дефиниций было проанализировано около 3500 изречений Якуба Коласа, выделено 12 прецедентных лексем, которые, в свою очередь, включаются в культуремы и концепты. Такой подход может применяться при исследовании творческого наследия других писателей и поэтов.

Ключевые слова: прецедентная лексема; антецедентная дефиниция; фрейм; дискурс; культурэма; концепт; прецедентность.

Навукова-тэарэтычнае даследаванне абавязкова ўключае ў свой інструментарый класіфікацыю як спосаб упарадкавання эмпірычнага матэрыялу на падставе пэўных прынцыпаў. Як могуць быць раскласіфікаваны тэксты-выслоўі аднаго аўтара, эксцэпціраваныя з яго твораў? Відавочна, што такая класіфікацыя перш за ўсё павінна арыентавацца на сэнс выслоўяў і грунтавацца на тэматычным прынцыпе. Па-другое, у аснову класіфікацыі можа быць пакладзены жанравы прынцып. Па-трэцяе, падзел можа ўлічваць «тэхніку выслоўнасці», г. зн. асаблівасці вобразна-мастацкіх сродкаў, якія выкарыстоўваў пісьменнік.

Змест выслоўя – істотная рыса яго як тэксту пэўнага тыпу. «Пад тэкстам мы будзем разумець, – адзначае А. А. Брудны, – звязную, кампактную, узнёўляльную паслядоўнасць знакаў або вобразаў, разгорнутую па страле часу, якая выражае пэўны змест і валодае сэнсам, у прынцыпе даступным разуменню» [1, с. 25]. Авалодванне месцам выслоўя, *асэнсаванне* яго

адбываецца ў пэўным «кагнітыўным полі». Аднясенне тэксту да «кагнітыўнага поля» здзяйсняецца з дапамогай ключавых паняццяў, якія перадаюцца прэцэдэнтнымі моўнымі адзінкамі – лексэмамі, уласнымі найменнямі, выказваннямі, тэкставымі рэмінісцэнцыямі [2, с. 83–107] і пад. І само выслоўе можа быць ахарактарызавана як прэцэдэнтны тэкст.

Паняцце прэцэдэнтнасці шырока выкарыстоўваецца ў сучаснай навуцы, у прыватнасці – этнапсіхалінгвістыцы і лінгвакультуралогіі. Але ў межах беларускага мовазнаўства яно патрабуе, як кагнітыўна-тэрміналагічны неалагізм, пэўных дадатковых тлумачэнняў перад тым, як гэта катэгорыя будзе выкарыстана для тэматычнай класіфікацыі Коласавых выслоўяў.

Сярод прэцэдэнтных феноменаў для мэт нашай працы як найважнейшае будзе выкарыстоўвацца паняцце прэцэдэнтнай лексемы. Прэцэдэнтная лексема – гэта слова, якое, акрамя канкрэтнага лексічнага значэння, мае яшчэ статус знака вышэйшай духоўнай каштоўнасці. Такія лексемы А. Ф. Лосеў называў «роднымі і вечнымі словамі». «Найвышэйшай формай значэння служыць *каштоўнасць*. Вядомы, напрыклад, спіс Ларана: *Бог, Радзіма, веды, абавязак, дружба, няшчота, жыццё, надзея...* Гэта каштоўнасці, якім не месца за музейным шклом; яны павінны жыць у свядомасці, і прыходзяць яны ў свядомасць не толькі з асабістага досведу, але і з апавядальных тэкстаў – гістарычных, фальклорных, літаратурна-мастацкіх» [3, с. 25].

Прэцэдэнтныя лексемы маюць у мове адносны статус: яны могуць актуалізавацца, станавіцца сітуацыйна-ключавымі адзінкамі, указваць на значнасць прадмета разважання ў пэўных жыццёвых абставінах; але могуць і не выяўляць сваёй сувязі са светам духоўных каштоўнасцей. Прыкладам першага могуць служыць лексемы, што сталі загалоўнымі словамі ў «Спробе слоўніка новага мыслення» [4]: *асоба, сям'я, мода, утопія, памяць, гісторыя, творчасць, экалогія* і інш.; або ўваходзяць у склад назваў раздзелаў, як у кнізе «Кветкі ў легендах і паданнях» [5]: *Царыца з царыц – ружа; Эмблема цнатлівасці, кветка Архангела Гаўрыіла і дынастыі Бурбонаў – лілея; Улюбёнец гарэмаў і кветка гульні на біржы – цюльпан* і г. д.

У аснове прэцэдэнтнага ці звычайнага (лексікаграфічнага) успрыняцця слова нярэдка ляжаць адрозненні паміж людзьмі ў кругаглядзе, адукаванасці, вопыце, веданні роднай мовы і роднай культуры, дыскурсіўнай падрыхтаванасці і шмат у чым іншым.

Прэцэдэнтная лексема ў свядомасці носьбіта мовы выступае як своеасаблівы фрэйм – адмысловая ўніфікаваная канструкцыя ведаў, як спосаб семантызацыі вопыту, як цэнтр лексічнага поля і адначасова як сродак духоўна-культурнага структуравання рэчаіснасці, інструмент

і катэгорыя семантыкі разумення, паказчык кагнітыўнага развіцця моўнай асобы.

Вакол прэцэдэнтнай лексемы групуюцца іншыя парадыгматычна і сінтагматычна звязаныя з ёю адзінкі – сінонімы, антонімы, дэрываты і пад., утвараючы своеасаблівае кагнітыўнае поле, якое бяспрэчна з’яўляецца феноменам нацыянальнай культуры. Напрыклад, як сведчыць С. М. Талстая, «лексіка-семантычнае поле *лёсу* ў славянскіх мовах адрозніваецца павышанай дэяслоўнасцю. На лексічным узроўні гэта выяўляецца ў тым, што галоўныя і найбольш пашыраныя ў славян назвы (імёны) *лёсу* з’яўляюцца аддэяслоўнымі дэрыватамі» [6, с. 143].

Прэцэдэнтная лексема вельмі часта служыць крыніцай або зыходным пунктам з’яўлення ў мове перыфрастычных адзінак або цэлай сістэмы. Тым самым мова аказваецца здольнай выступаць у якасці сродку трансляцыі культуры, спосабу фарміравання моўнай свядомасці ў яе нацыянальна-культурным і кагнітыўна-духоўным аспектах. Прэцэдэнтная лексема ператвараецца ў нацыянальна-культурны сімвал, а іх пэўная сукупнасць – напрыклад, назвы міфалагічных істот – становяцца ключавымі канкардансамі да агромністай сферы феноменаў духоўнай культуры (культурэмамі).

Нарэшце, ключавая прэцэдэнтная лексема можа вызначаць падтэкст усяго твора, семантыку мастацкага твора ў цэлым. Менавіта так адбываецца з агульнымі (не ўласнымі) лексемамі *дрыгва*, *вайна і мір*, *парфумер* у творах Я. Коласа, Л. Талстога, П. Зюскінда і інш.

Яшчэ раз падкрэслім, што гаворка ідзе не пра ўласныя імёны, а пра лексіку звычайную, агульную, якая, на нашу думку, адлюстроўвае духоўную культуру этнасу не ў меншай ступені, чым адзінкі, якім у навуцы прысвечана мноства даследаванняў, – фразеалагізмы, прыказкі і іншыя малыя фальклорныя жанры і пад.

Урэшце рэшт, прэцэдэнтнасць агульнай лексемы сцірае грані паміж яе лексікаграфічным азначэннем, энцыклапедычным тлумачэннем і яе філасофска-культуралагічным аналізам. «Калі б я ўзяўся напісаць кнігу пра словы *шанцаванне* і *супадзенне*, атрымалася б таўшчэзная энцыклапедыя», – заўважае пісьменнік, філосаф і мастак-сміялаг П. Каэльё.

Мы падзяляем думку, згодна з якой «...узаемадзеянне мовы і культуры... прымае разнастайныя формы, але відавочным з’яўляецца тое, што спробы высветліць, хто з іх “галоўны”, поспеху мець не будуць» [7, с. 86]. Вось чаму паняцце прэцэдэнтнай лексемы можа быць выкарыстана для лінгвакультуралагічнай класіфікацыі аўтарскіх выслоўяў як тэкстаў пэўнага тыпу.

Эстэтычна-мастацкі дыскурс і духоўная культура ў цэлым могуць быць прадстаўлены (але не вычарпаны) у выглядзе моўна-культурнай парадыгмы як сацыяльна-пазнавальнай мадэлі, што ляжыць у аснове мовы і разам з тым звязана з адпаведнымі сферамі духоўнай культуры. Элементамі такой парадыгмы будуць ключавыя лексемы, якія выбіраюцца эмпірычна на падставе наяўных ведаў. Для выслоўяў Якуба Коласа такая парадыгма будзе ўключаць наступныя (найбольш агульныя!) прэцэдэнтныя лексемы: *чалавек, лёс, прырода, радзіма, праца, дарога, думка, слова, гора-радасць, гарэлка, парадак, вобразы-сімвалы*.

Не ставячы сабе мэту вычарпальна апісаць прэцэдэнтнасць гэтых ключавых лексем, мы будзем раскрываць іх сэнс праз «антэцэдэнтныя дэфініцыі» і праз прыклады аўтарскіх выслоўяў. Антэцэдэнтная дэфініцыя – гэта спосаб раскрыцця сэнсу прэцэдэнтнай лексемы праз спісы яе антэцэдэнтаў – іншых лексічных адзінак, якія ўзяты з тэксту твораў і ўмоўна лічацца тымі, што папярэднічаюць агульнай (найбольш абстрактнай) лексеме, напрыклад: *чалавек* – гэта Сымон, Апанас, Ян...; галава, ногі, горла...; гонар, злосць...; маладзец, дурыла...; вулічны выжыга, добрае імя і г. д.

Антэцэдэнтнае значэнне – гэта несумненна семантыка-кагнітыўная з’ява. Але яно не супадае ні з лексікаграфічнай дэфініцыяй, ні з азначэннем філасофска-энцыклапедычным. Яно адлюстроўвае аўтарскае стаўленне да тэмы выслоўя, яго бачанне пэўнай ідэі праз слова і ўласцівыя яму катэгорыі якаснай ацэнкі, эмацыянальнасці, экспрэсіўнасці, персуазійнасці (пераканальнасці) і пад., што дало падставы некаторым даследчыкам гаварыць пра спецыфічную катэгорыю «мастацкай мадальнасці» [8, с. 2 і наст.], якая характарызуе сэнс выслоўя і «вобраз аўтара» ў ім. Вось як вызначаў асабістую сферу прамоўцы (іншымі словамі, антэцэдэнтнае значэнне) Ю. Д. Абрэян: «У гэтую сферу ўваходзіць сам прамоўца і ўсё фізічна, маральна, эмацыянальна ці інтэлектуальна блізкае яму... усё, што знаходзіцца на момант выказвання ў яго свядомасці» [9, с. 645].

Такім чынам, выслоўі Якуба Коласа не з’яўляюцца бессістэмным зборам выпадковых назіранняў і разваг. Гэтае мноства **ўпарадкавана аб’ектыўна** згодна з ключавымі моўна-культурнымі канцэптамі, што існуюць у моўнай карціне духоўнага свету беларуса і што знайшлі эстэтычна-мастацкае адлюстраванне ў дыскурсе пісьменніка. У гэтым заключаецца сацыяльна-творчая і этнамоўная роля пісьменніка (як і літаратуры або фальклору ў цэлым) – адпаведнымі тэкстамі замацоўваць, захоўваць і перадаваць здабыткі нацыянальнай духоўнай культуры, сацыяльнай самасвядомасці данага маўленчага калектыву.

Прэцэдэнтныя лексемы служаць аб'ектыўным крытэрыем і эфектыўным інструментам семантычнага аналізу тэкстаў і адначасова даюць магчымасць назапашваць адзінкі для слоўніка мовы беларускай духоўнай культуры.

Нягледзячы на стракатасць у вытлумачэнні канцэпта, даследчыкі сыходзяцца ў думцы, што канцэпт – гэта ўмоўная ментальная структура. Ён мае чыста кагнітыўны статус і не існуе па-за мысленнем (свядомасцю). Складанасць канцэпта заключаецца ў наяўнасці двухбаковай сувязі паміж мовай і свядомасцю, бо катэгорыі свядомасці рэалізуюцца ў моўных катэгорыях і адначасова дэтэрмінуюцца імі; культура дэтэрмінуе канцэпт (такім чынам, канцэпт – ментальная праекцыя элементаў культуры) [10, с. 39–45].

Падводзячы вынікі, лічым лагічным суадносіць паняцці «канцэпт», «прэцэдэнтная лексема» і «культурэма» наступным чынам: найбольш агульным і ўніверсальным паняццем (нават катэгорыяй) варта разглядаць канцэпт, затым, улічваючы культуралагічную нагрузку, культурэму (як -эмнай адзінкі лінгвакультуралогіі), а найбольш вузкай у радзе паняццяў варта лічыць прэцэдэнтную лексему праз яе «прывязанасць» да кантэксту творчасці пэўнага аўтара.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Брудный А. А. Понимание и текст // Загадка человеческого понимания / сост. В. П. Филатов ; под общ. ред. А. А. Яковлева. М. : Политиздат, 1991. С. 25.
2. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубеж. лингвистике. 1988. Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. С. 52–93.
3. Супрун А. Е. Исследования по лингвистике текста. Минск : БГУ, 2001.
4. Опыт словаря нового мышления / под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. М. : Прогресс, 1989.
5. Золотницкий Н. Ф. Цветы в легендах и преданиях. Минск : БелЭн, 1994.
6. Толстая С. М. «Глаголы судьбы» и их корреляты в языке культуры // Понятие судьбы в контексте разных культур / Науч. совет по истории мировой культуры. М. : Наука, 1994. С. 143–147.
7. Говард М. Сучасная культурная антрапанімія. Мінск : Тэхналогія, 1995.
8. Сычова Е. К. Функционально-семантическая структура басенного афоризма : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Белорус. гос. ун-т. Минск, 1996.
9. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная картина мира // Избр. тр. : в 2 т. М. : Яз. рус. культуры, 1995. Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. С. 629–650.
10. Вардзелашвили Ж. Концепт как лингвистическая категория – «конструктивная сущность» // Сб. науч. тр. / Тбилис. гос. ун-т, филол. фак. Тбилиси : ТГУ, 2004. С. 39–45.